

БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ ЧАСОПІС

Мікалай ПЛАВІНСКІ

Элітнае ўзбраенне X—XIII стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі

Узбраенне ва ўсе эпохі ўвасабляла ў сабе найноўшыя тэхнічныя дасягненні чалавецтва. Ад яго дасканаласці часта залежала не толькі жыццё асобынага ваяра, але і сама выжыванне пэўнага чалавечага калектыву. У артыкуле расказваецца аб асноўных відах наступальнага і засцерагальнага ўзбраення, якім карысталіся прафесійныя ваяры ў X—XIII стагоддзях.

Узбраенне са старожытных часоў належала да элітнай сферы матэрыяльнай культуры. У раннесярэдневяковых германскіх, балцкіх і славянскіх народаў кожны асабіст свабодны чалавек мусіў прымаць удзел у вайне. Але паступова адбывалася фарміраванне асобных груп людзей на чале з вайсковым правадыром, якія былі выключаны з вытворчых цыклай і маглі займацца толькі вайсковай справай — нападаць на суседня плямёны і абараняць ад варожых нападаў сваё. З цягам часу гэтыя групы пераўтварыліся ў вайсковыя дружыны. З'яўленне прафесійнага ваярства непазбежна вяло да распаўсюджвання спецыялізаваных відаў ўзбраення, прызначаных для дасягнення максімальнага эффекту паражэння праціўніка, а таксама да распаўсюджвання засцерагальнага ўзбраення. Пры гэтым радавыя прадстаўнікі племяннога апалчэння прадаўжалі выкарыстоўваць поліфункциональныя віды зброі, якія маглі

з аднолькавым поспехам ужывацца як на вайне, так і на паляванні (коп'і, дроцікі) альбо ў гаспадарцы (сякеры).

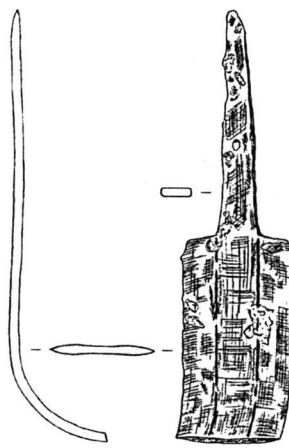
Найбольш яскравымі сведчаннямі распаўсюджвання элітнага ўзбраення на тэрыторыі Беларусі з'яўляюцца знаходкі доўгаклінковай зброі і даспехаў. Так, на гарадзішчы Нікадзімава (Горацкі р-н Магілёўскай вобл.) выяўлены фрагмент двухлязового мяча трэцяй чвэрці I тыс. н.э. (мал. 1). Там жа знайдзены самы старожытны на беларускіх землях фрагмент кальчугі, які таксама адносіцца да трэцяй чвэрці I тыс. н.э.¹. На гарадзішчы Хотамель (Столінскі р-н Брэсцкай вобл.) знайдзены тры пласцінкі ад даспеху. Разам з шэрагам прадметаў аварскага паходжання яны паходзяць са слоя спалення².

Названыя знаходкі з'яўляюцца аднымі з ранніх сведчанняў выкарыстання элітнага ўзбраення ў дружынным асяродку, які ў той час сам яшчэ знаходзіў-

ПЛАВІНСКІ Мікалай Аляксандравіч.

Загадчык аддзела археалогіі, нумізматык і зброі Нацыянальнага гісторычнага музея Рэспублікі Беларусь, кандыдат гісторычных навук. Нарадзіўся ў 1981 г. у Мінску. У 2003 г. закончыў гісторычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. З 1999 г. працуе ў Нацыянальным гісторычным музеі Рэспублікі Беларусь. Вывучае гісторыю зброі X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі, пытанні археалогіі раннесярэдневяковага Полацка і Полацкай зямлі. У 2010 г. абараніў кандыдатскую дысертацию на тэму "Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі". Укладальнік і галоўны рэдактар навуковага выдання "Acta Archeologica Albaruthenica" (выдаецца з 2006 года). Аўтар манаграфій "Нарысы гісторыи клянковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі" (Мн., 2009), "Studies of the 10—13th Centuries Blade Weapons History in Belarus" (Saarbröcken, 2010), "Брылёўскі скарб" (Мн., 2011, у саўтарстве з В.Н. Рабцэвічам і А.В. Говам), больш за 130 навуковых публікаций.

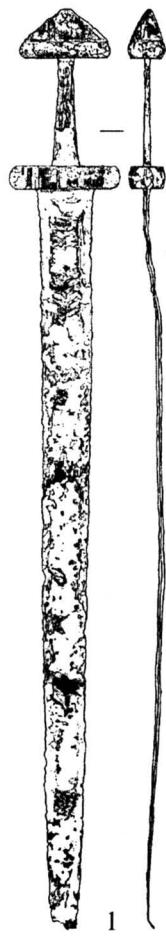
Мал. 1. Фрагмент мяча трэцяй чвэрці I тыс. н.э. (гарадзішча Нікадзімава, Горацкі р-н).

Мал. 2. Меч тыпу H з Брылёўскага манетна-рэчавага скарбу.

Мал. 3. Рукаяць мяча тыпу H (г. Віцебск).

Мал. 4. Мечы тыпу H:
1 – з Віцебска,
2 – з в. Руба
(Віцебскі р-н).

2

ся ў зародковым стане. Час жа актыўнага фарміравання дружынай субкультуры з уласцівым для яе наборам элітнага ўзбраення прыпадае ва Усходній Еўропе на IX—X стст., а на тэрыторыі Беларусі надзеяна фіксуецца паводле археалагічных даных у X ст. Ён адзначаны завяршэннем масавай славянскай каланізацыі Падзвіння і Панямоння, афармленнем і функцыянуваннем транскантынентальных гандлёвых шляхоў і дзяржаўных утварэнняў — княстваў.

Узбраенне Х—першай паловы XI ст.

Дадзены перыяд у гісторыі Паўночнай і Усходній Еўропы звычайна называецца эпохай *вікінгаў*. Для насельніцтва беларускіх земель гэта быў час шматлікіх змен і навацый у матэрыяльнай і духоўнай культуры. Менавіта тады адбывалася фарміраванне дружын з прафесійных ваяроў, якія былі ўзброены разнастайнай высакаякаснай зброяй.

Найбольш каштоўнай зброяй таго часу быў меч. **Меч** эпохі *вікінгаў* — гэта доўгая кліновая зброя з прымым, звычайна двухлязовым, злёгку звужаным да вастрыя сяячка-колючым клінком і адкрытай рукаяццю. Мечы харктэрных для эпохі *вікінгаў* тыпапў былі ва ўжытку на беларускіх землях з канца IX да пачатку XI ст. Для іх сістэматызацыі выкарыстоўваецца агульнапрынятая ва ўсёй Еўропе тыпалогія на-рвежскага археолага Я. Петэрсана³. Яна засноўваецца на аналізе формы, канструктыўных і дэкаратыўных асаблівасцей рукаяцця мячоў, бо іх клінкі ў той час не вылучаліся вялікай разнастайнасцю.

Да сённяшняга часу на тэрыторыі Беларусі знойдзены 9 мячоў і іх фрагментаў канца IX—пачатку XI ст.⁴.

Найбольш старажытны з іх паходзіць з Брылёўскага манетна-рэчавага скарбу канца IX ст. і належыць да **тыпу H**. Ён меў прямую крыжавіну і двухсастаўнае наверша з прымым аснаваннем і трохвугольнай галоўкай (мал. 2). Наверша і крыжавіна мяча былі ўпрыгожаны інкрустацыяй з сярэбраных і медных насечак, размешчаных у шахматным парадку⁵. Яшчэ два мячы тыпу H знойдзены ў Віцебску і яго

ваколіцах (каля в. Руба Віцебскага р-на). Іх навершы і крыжавіны таксама былі пакрыты лінейна-геаметрычным арнаментам (мал. 3, 4:1), ад якога засталіся толькі вертыкальныя барозны (можна толькі меркаваць, што на рукаяці з Віцебска арнамент быў выкананы латунню). На клінку мяча з в. Руба, які захаваўся толькі фрагментарна, з абодвух бакоў прасочваюцца рэшткі кляйма. На адным баку клінка нанесены надпіс *ULFBERHT* (мал. 4:2, 6:1), а на другім можна распазнаваць вельмі дрэнна захаваны знак у выглядзе вертыкальных і дыяганальна перакрываючых рысак. Мечы тыпу H на беларускіх землях могуць быць датаваны канцом IX—X (ці нават пачаткам XI) ст.

Мечы **тыпу V** таксама прадстаўлены на тэрыторыі Беларусі трymа знаходкамі. Яны вылучаюцца прымой крыжавінай і двухсастаўным трохчасткавым навершам. Найлепш захаваны ўзор мяча тыпу V, знойдзены ў Полацку. Ён, верагодна, паходзіць са знішчанага кургана. Агульная даўжыня мяча — 97 см. Крыжавіна і наверша ўпрыгожаны лінейна-геаметрычным арнаментам, які ўтвораны чаргаваннем палосак медзі, латуні і серабра. На клінку нанесена кляймо *ULFBERHT* (мал. 6:2). Датаванне мяча з Полацка, таксама як і двух іншых — з курганных могільнікаў ля вёсак Гарадзілава (Валожынскі р-н Мінскай вобл.) і Гурковічы (Смаргонскі р-н Гродзенскай вобл.), можа быць вызначана ў межах X ст.

Мал. 5. Фрагмент мяча тыпу Y
(г. Гродна).

Адзіны вядомы на тэрыторыі Беларусі меч **тыпу Y** знойдзены ў Гроднен⁶ (мал. 5). Ён захаваўся толькі часткова — рукаяць і фрагмент клінка агульной даўжынёй 24,5 см, прычым клінок быў зламаны ў выніку ўдару яшчэ ў старажытнасці. Наверша рукаяці мела седлападобную форму з выступам па цэнтры, а крыжавіна была выгнута ў бок клінка. На клінку захаваўся фрагмент кляйма — падковападобны знак (мал. 6:3). Мяркуючы па аналагах, першапачаткова кляймо на гродзенскім клінку складалася з крыжа і разгорнутых да яго канцамі падкоў. Датаванне гродзенскага мяча вызначаецца ў межах X — пачатку ці першай паловы XI ст.

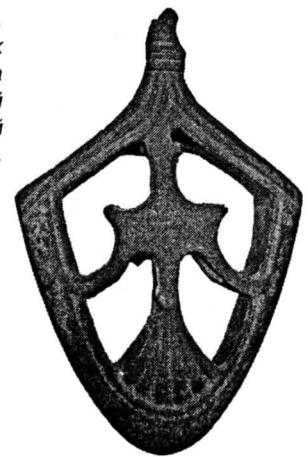
Клінкі з кляймом ULFBERHT/VLFBERHT вырабляліся на тэрыторыі Карапінгскай Імперыі ў вобласці сярэдняга Рэйна⁷. Меч з вёскі Брылі, верагодна, таксама быў зроблены карапінгскімі збройнікамі, абычым сведчыць арнамент на яго рукаяці. Магчыма, што і клінок мяча з Гродна з'яўляецца прадукцыяй французскіх рамеснікаў, хоць нельга выключачь і магчымасць наследавання кантынентальнаму кляйму на клінку паўночнаеўрапейскага вырабу⁸.

Неад'емнай прыналежнасцю мяча былі **похвы**. Яны вырабляліся з дрэва, скуры, часам з тканіны і ў першую чаргу прызначаліся для захавання каштоўнага клінка ад вільгаці. Багата ўпрыгожаныя металічнымі накладкамі і наканечнікамі похвы былі сімвалам маёмынага і сацыяльнага статусу іх уладальніка. Многія наканечнікі похваў былі не проста элементам вайсковага рыштунку, але і складанымі па тэхнічнай вытворчасці, багата арнаментаванымі і каштоўнымі вырабамі. Гэтыя не столькі функцыянальныя, колькі рэпрэзентатыўныя прадметы ўвасаблялі густы і эстэтычныя запатрабаванні прафесійных ваяроў, якія былі асноўнымі спажыўцамі падобнай прадукцыі.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены 4 наканечнікі похваў мячоў эпохі вікінгаў. Найбольш старажытным з іх з'яўляецца ажурны бронзавы наканечнік, упрыгожаны выявай драпежнай птушкі (верагодна, ястраба), дакладнае месца знаходкі якога невядома (мал. 7). Ён быў зроблены ў Бірцы ці на Готландзе і датуецца X — пачаткам XI ст. Яшчэ адзін ажурны на-

Мал. 6.
Клеймы на клінках
мячоў эпохі вікінгаў:
1 — з в. Руба,
2 — з Полацка,
3 — з Гродна.

Мал. 7.
Наканечнік
похваў мяча
з выявай
драпежнай
птушкі.

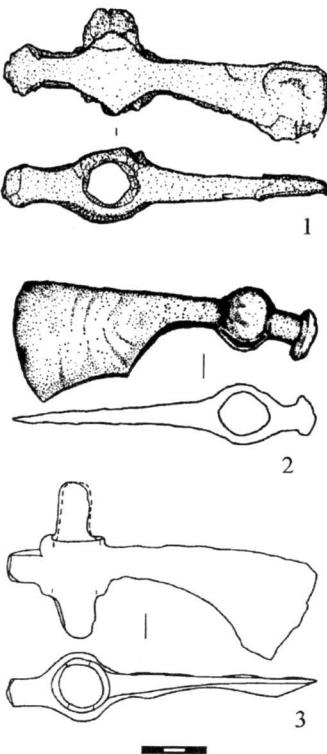
канечнік, датаваны мяжой X—XI стст., упрыгожаны зааморфным арнаментам у стылі Елінг, знойдзены на гарадзішчы Франопаль (Брасцкі р-н). У адрозненне ад папярэдніх, наканечнік другой паловы X—XI ст. з гарадзішча Юравічы (Калінкавіцкі р-н Гомельскай вобл.) мае гладкую паверхню і ўпрыгожаны ў ніжній частцы трохлістнай пальметай, а ў верхній — моцна стылізаванай выявай галавы жывёлын⁹.

Мячы былі самай каштоўнай і адначасова самай эфектыўнай зброяй у комплексе раннесярэдневяковага ўзбраення. Побач з імі ва ўжытку дружыннікай выкарыстоўваўся шэраг тыпаў абуховай і дрэўкавай зброі.

Самым распаўсюджаным відам **абуховай зброі** (якая складаецца з рукаяці і сякучай альбо ўдарнай рабочай часткі) на працягу ўсяго Сярэдневякоўя была **сякер**. Пераважная большасць сякера X—першай паловы XI ст. былі поліфункцыянальнымі прыладамі, што маглі выкарыстоўвацца як у баі, так і ў гаспадарцы. Да баявых належалаць ўсяго некалькі тыпаў сякера. Для сістэматызацыі сякера X—XIII стст. ва Усходній Еўропе выкарыстоўваецца тыпалогія расійскага даследчыка А.М.Кірпічнікава¹⁰.

Да элітнай зброя ў першую чаргу належалаць чаканы **тыпу I** — сякеры, якія мелі доўгае вузкае лязо трохвугольнай формы і малатападобны выступ на тыльным баку абуха (мал. 8:1). У сяченні выступ можыць квадратным ці круглым, часам з "каплюшыкам" на канцы¹¹. Такія сякеры выкарыстоўваліся для нанясення сякучых альбо дробячых удараў. Найбольшую папулярнасць чаканы набылі ў X—XI стст. (на тэрыторыі Беларусі вядома 9 экзэмпляраў).

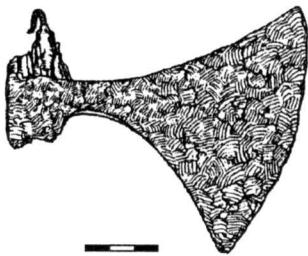
Акрамя сякера тыпу I на Беларусі былі вядомыя яшчэ некалькі форм чаканоў, якія прадстаўлены адзінкаўмі экзэмплярамі. Чакан **падтыпу IA**, знойдзеныя ля пасёлка Краснасельскі (Ваўкавыскі р-н Гродзенскай вобл., XI ст.)¹², адрозніваецца ад тыпу I на яўнасцю больш шырокага ляза з бародападобным выступам унізе (мал. 8:2). Да **тыпу II** належалаць 3 чаканы з трапецападобным лязом і вузкім выступам на тыльным баку абуха (мал. 8:4), якія датуюцца пераважна X—пачаткам XI ст.¹³.

Мал. 8. Чаканы:
1 — з Гарадоцкага р-на,
2 — з п. Краснасельскі (Вайкавыскі р-н),
3 — з Полацка,
4 — з могільніка
Казлова-Курганне.

Мал. 9. Сякера тыпу III
з курганныга могільніка
Ізбішча (Лагойскі р-н).

Мал. 10. Сякера
з курганныга
могільніка
"Праклятае поле"
(каля Лукомля).

Мал. 11.
Сякера тыпу IV
з курганныга
могільніка Засвір
(Мядзельскі р-н).

Мал. 12. Навершша булавы
тыпу I (г. Заслаўе).

Пры гэтым самым папулярным тыпам сякер старажытнарускага часу з'яўляюцца поліфункцыянальныя сякеры з шырокім, адцягнутым да нізу лязом з бародкай і прафіляваным абухом — **тып IV¹⁸** (мал. 11). На Беларусі яны складаюць больш за палову знаходак канца X—XI ст.

Надзвычай рэдкім для разглядаемага часу ўзорам абуховай зброя з'яўляецца навершша **булавы**, якое мае форму куба з чатырма піраміdalнымі шыпамі, размешчанага на доўгай утулцы (**тып I**, паводле А.Кірпічніка)¹⁹. Яно выяўлена падчас раскопак Заслаўскага курганныга могільніка і датуецца канцом X — пачаткам XI ст. (мал. 12). Навершы тыпу I з'яўляюцца самай ранняй формай раннесярэдневяковых усходненеўрапейскіх булаў — акрамя заслаўскага на Русі вядомы ўсяго 3 экзэмпляры, якія датуюцца X—першай чвэрцю XII ст. Адзінкавыя аналагічныя булавы знайдзены па-за межамі Русі — у Волжскай Булгарыі і на Готландзе²⁰.

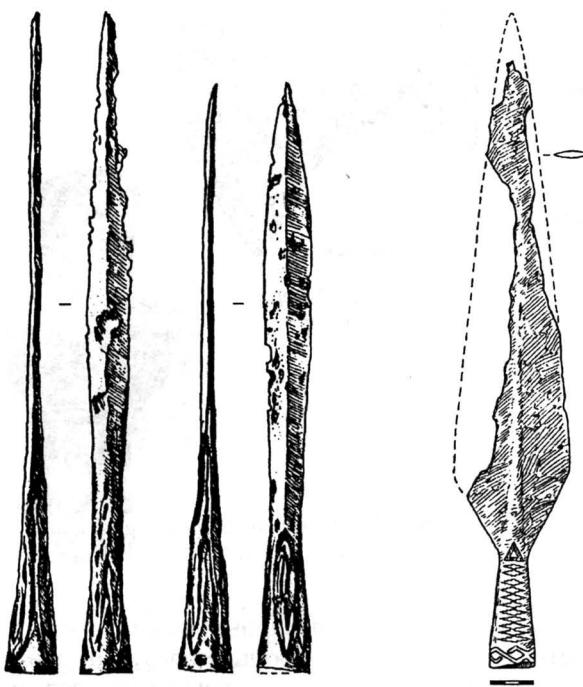
Важнай часткай раннесярэдневяковага комплексу ўзбраення была **дрэўкавая зброя** (якая складалася з дрэўка, звычайна дастаткова доўгага, і на канечніка, прызначанага, найперш, для колючага ўдару). У X — першай палове XI ст. яна была прадстаўлена на беларускіх землях **коп'ямі** і **дроцікамі**. Дроцік, альбо суліца — гэта дрэўкавая зброя з адносна невялікім і лёгкім наканечнікам і кароткім дрэўкам, даўжыня якога звычайна дасягала 1—1,2 м. Дроцікі маглі выкарыстоўвацца і як зброя бліжняга бою для нанясення колючых удару на мінімальнай адлегласці, і як кідалына зброя для паражэння праціўніка на кароткай дыстанцыі, і як паліўнічая зброя.

Сярод **наканечнікаў коп'яў** X—XI стст. вылучаецца шэраг знаходак, якія могуць быць з упэўненасцю вызначаныя як высакаякасная спецыялізаваная зброя. Да іх ліку найперш належыць экзэмпляры з доўгім пяром і кароткай утулкай, якая ўпрыгожана так званым "гатычным" арнаментам — барознамі, выкананымі ў форме эліпсаў. У ёўрапейскай зброязнаўчай літаратуры такія наканечнікі адносяць

У адрозненні ад папярэдніх форм, якія маюць стэпавае паходжанне, чакан, выпадкова знайдзены ў Полацку (мал. 8:3)¹⁴, мае цэнтральнае ёўрапейскія карані. Ён вылучаецца наяўнасцю бародападобнага выступу на лязе і парных доўгіх шчакавіц. Аналагічныя сякеры належыць да так званага "блучынскага" тыпу. Яны былі шырокі распаўсюджаны на тэрыторыі Чэхіі і Славакіі ў другой палове VIII—першай палове X ст., таксама былі вядомы ў Польшчы, куды праніклі з Сярэдняга Дуная ўжо ў канцы VIII—IX ст.¹⁵.

Да баявых належыць таксама абсалютная большасць са знайдзеных на тэрыторыі Беларусі сякераў **тыпу III** — з вузкім лязом і прафіляваным абухом, парнымі шчакавіцамі і абуховымі касіцамі (мал. 9). Звычайна гэтыя сякеры маюць невялікія памеры — даўжыню 7—15 см і шырыню ляза 3,5—8,3 см. Час іх актыўнага выкарыстання прыпадае на канец X—XI ст. Лічыцца, што вузкалязовыя сякеры з прафіляваным абухом з'явіліся на Русі ў X ст.¹⁶.

Да ліку баявых можа быць аднесена і сякера XI ст. з шырокім асиметрычным лязом і прафіляваным абухом з курганныга могільніка "Праклятае поле" пад Лукомлем (мал. 10)¹⁷. Дадзены экзэмпляр, верагодна, з'яўляецца ўсходненеўрапейскай мадыфікацыяй скандынаўскага тыпу шырокалязовых сякераў (тып M, паводле Я.Петэрсана, альбо тып VII, паводле А.Кірпічніка).

Мал. 13. Наканечнікі кал'я тыпу I з гарадзішча Кульбачына (Шчучынскі р-н.).

Мал. 14. Наканечнік кал'я тыпу III з курганнага могільніка "Праклятае поле".

да **тыпу Е**, паводле Я.Петэрсана (мал. 13). На Беларусі выяўлена 5 экзэмпляраў гэтага тыпу, якія датуюцца другой паловай/канцом X — пачаткам/першай паловай XI ст.²¹. Падобныя наканечнікі лічацца прадукцыяй каралінгскіх альбо скандынаўскіх майстроў.

Сярод наканечнікаў коп'я **тыпу III**, паводле А.Кірпічніка²², вылучаюцца знаходкі з курганнага могільніка "Праклятае поле" каля Лукомля і ўрочышча Мышкава Гара ў Ваўкавыску²³. Іх утулкі ўпрыгожаны геаметрычным арнаментам. Арнамент на ўтулцы кал'я з Лукомля складаецца з ромбаў і трохвугольнікаў, прастора паміж якімі запоўнена стужкам пляценнем (мал. 14). Арнамент выкананы двумя металамі, верагодна, серабром і золатам. Арнамент на ўтулцы ваўкавыскага кал'я складаецца з двух узоруёнай, з якіх ніжні ўтвораны геаметрычнымі фігурамі ("елачка"), а верхні заняты пляценкам. Ён быў выкананы серабром. Традыцыя аздаблення ўтулак наканечнікаў коп'яў была шырока распаўсюджана ў Скандынавіі эпохі вікінгаў, а таксама на землях Паўднёвай і Усходняй Прывалтыкі²⁴.

Зброя далёкага бою ў комплексе ўзбраення X — першай паловы XI ст. была прадстаўлена **лукам са стрэламі**. Луки, якія традыцыйна выкарыстоўваліся ў лясной зоне Усходняй Еўропы на працягу I тыс. н.э., належалі да так званых "простых лукаў". Іх лукавішча выраблялася з аднаго суцэльнага кавалка дрэва. Такі лук мог выкарыстоўвацца як на паляванні, так і ў бое. У сярэдзіне — трэцій чвэрці X ст. на Русі з'яўляюцца складанасастаўныя луки, якія былі запазычаны ў качавых суседзяў. Лукавішча складанасастаўнога лука ўзмацнялася касцянымі накладкамі з мэтай па-

вышэння яго жорсткасці і павелічэння пругкасці. Выкарыстанне такога лука патрабавала ад уладальніка сур'ёзной падрыхтоўкі, што дазваляе лічыць яго адным з атрыбуутаў прафесійнага ваяра²⁵. Аднак на тэрыторыі Беларусі знаходак касцяных накладак лукаў другой паловы X — першай паловы XI ст. не зафіксавана, таму сказаць, ці з'яўліся яны ў разгляданым рэгіёне ўжо ў гэты час, пакуль немагчыма.

Прафесійнага ваяра-дружыніка найчасцей за ўсё адрознівала ад простага апалчэнца наяўнасць **засцерагальнага ўзбраення**. Самым простым па тэхнолагіі вытворчасці і таму самым распаўсюджаным відам засцерагальнага ўзбраення быў **шчыт**. На жаль, дакладных звестак аб форме шчыту ў разглядаемы час няма. Таму застаецца толькі меркаваць, што на беларускіх землях у X — першай палове XI ст. маглі выкарыстоўвацца шырокі вядомы ў Паўночнай і Усходняй Еўропе круглы шчыт дыяметрам 80—100 см. У цэнтры такога шчыта рабілася круглая адтуліна, якую закрываў умбон. На адваротным баку мацавалася планка, а зрэдку і жалезнае дзяржанне. Каля 1000 г. ва ўсёй Еўропе распаўсюджваюцца шчыты міндалепадобнай формі. Гэты працэс, верагодна, не абліміуў і тэрыторыю Беларусі²⁶.

Звесткі аб **шлемах** гэтага часу таксама практычна адсутнічаюць. Можна меркаваць аб выкарыстанні баявых нагалоўкі ў стажковай формі. Менавіта такі шлем адлюстраваны на вапняковай плітцы XI ст. з Брэста з выявай ваяра (мал. 15)²⁷.

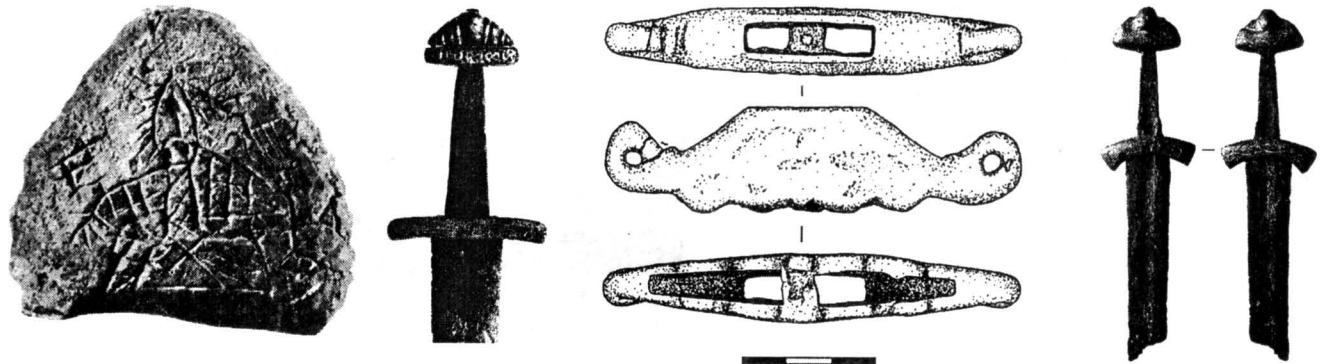
Для аховы тулава выкарыстоўваліся **кальчугі**. Самай ранняй знаходкай гэтай эпохі з'яўляецца фрагмент кальчугі з курганнага могільніка Банонь (Полацкі р-н), які належыць да другой паловы X — пачатку XI ст.²⁸.

Рыштунак вершніка і верхавога каня — гэта комплекс сродкаў, неабходных для верхавой язды і кіравання канём у баявых умовах. Да іх ліку належалі цуглі, аброць, сядло, страмёны, шпоры і падковы. З'яўленне прыкметнай колькасці дэталей рыштунку вершніка на Русі прыпадае прыкладна на IX—X стст. Пры гэтым да першай паловы XI ст. верхавы конь выкарыстоўваўся пераважна як "парадная" ці "статусная" жывёліна. У пераважнай большасці выпадкаў ваяры перамяшчаліся вярхом, але перад бітвой спешваліся і ў бой ішлі ў пяхотным строі²⁹.

Узбраенне другой паловы XI—XIII ст.

Як і ў папярэдні перыяд, самым каштоўнымі відамі зброі заставаліся **мячы**. Прыкладна ў першай трэці — сярэдзіне XI ст. мячы харэктэрныя для эпохі вікінгаў тыпай вышлі з ужытку, а на змену ім прыйшли мячы з рукаяцямі паўднёваусходнепрыбалтыскага паходжання, якія па сваіх функцыянальных і, часткова, стылістычных асаблівасцях наследавалі традыцыям папярэдняй эпохі.

Для сістэматызацыі ўсходнеўрапейскіх мячоў сярэдзіны XI—XIII стст. сёня выкарыстоўваецца некалькі тыпалогій — Р.Э.Окшата, А.Кірпічніка і В.Казаківічуса для балцкіх матэрыялаў³⁰.

Мал. 15. Графіці з выявай ваяра (г. Брэст).

Мал. 16. Меч тыпу Т1 курскі з курганнага могільніка Гурковічы.

Мал. 17. Нарыхтоўка крыжавіны мяча тыпу Т1 курскі (г. Навагрудак).

Мал. 18. Фрагмент мяча тыпу II (в. Руба).

Да мячоў з рукаяцімі паўднёваусходнепрыбалтыйскага паходжання належыць **тыпы I і II**, паводле А.Кірпічніка. Першы з іх больш вядомы ў сучаснай збраязнаўчай літаратуры як **тып Т1 курскі** (паводле вызначэння В.Казаківчуса). Да яго належыць мячы з рукаяцімі, якія складаліся з прымых ці злёгку выгнутых у бок клінка крыжавін і пяцічасткавымі (зрэдку сямічасткавымі) навершамі. Крыжавіны і навершы вырабляліся з бронзы і маглі быць аздоблены цыркульным арнаментам, кругамі з касымі крыжамі ўнутры і інш.³¹ Асноўным рэгіёнам вытворчасці мячоў гэтага тыпу была тэрыторыя рассялення курскіх плямёнаў (усходніе ўзбярэжжа Балтыйскага мора), а час іх выкарыстання прыпадае на XI—XIII стст. На тэрыторыі Беларусі вядома 7 знаходак мячоў і іх фрагментаў гэтага тыпу (мал. 16). Найбольш цікавай знаходкай з'яўляецца нарыхтоўка крыжавіны першай паловы XII ст. з вакольнага горада Навагрудка, якая сведчыць аб іх мясцовай вытворчасці (мал. 17)³².

Мячы **тыпу II** мелі рукаяці, якія былі аснашчаны попымі двухсастаўнымі навершамі з трохчасткавай галоўкай і злёгку выгнутай у бок клінка крыжавінай³³. Наверша і крыжавіна маглі быць пакрыты арнаментам, выкананым у тэхніцы плакіроўкі. На беларускіх землях знайдзена 8 мячоў і іх фрагментаў тыпу II, якія датуюцца сярэдзінай XI—XIII стст., прычым 4 з іх захаваліся амаль цалкам ці прадстаўлены значнымі фрагментамі (мячы з вёскі Руба Віцебскага р-на, са скарбу зброі з-пад Гродна, з курганнага могільніка Ашмянец Смаргонскага р-на Гродзенскай вобл. і ваколіц Навагрудка (мал. 18)). Час выкарыстання мячоў тыпу II на Русі вызначаецца XI—XIII стст., хоць ёсьць падставы меркаваць, што яны маглі заставацца ва ўжытку і на працягу XIV ст.

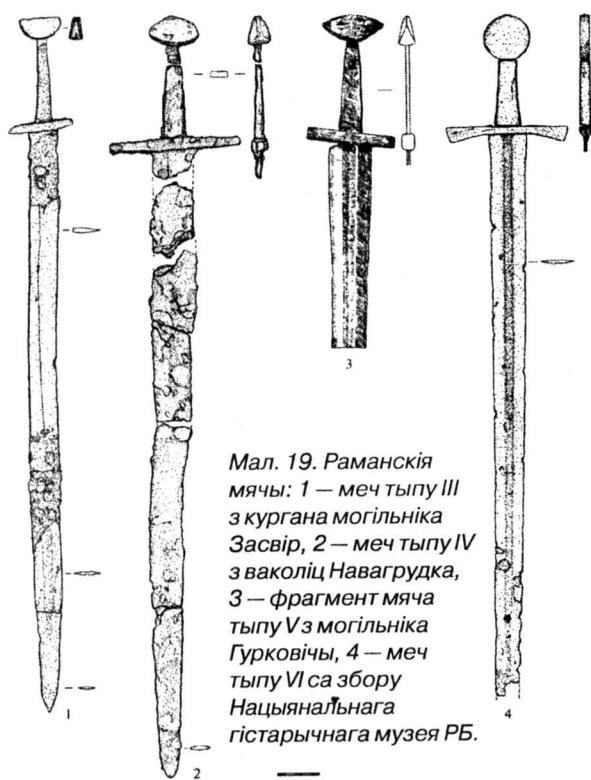
Прыкладна ў пачатку XII ст. на тэрыторыі Беларусі фіксуецца распаўсюджванне мячоў агульнаеўрапейскіх раманскіх тыпаў, хоць не варта выключаць магчымасць іх выкарыстання і ў больш ранні час. Знайдзеныя раманская мячы належыць да тыпаў III—VI, паводле А.Кірпічніка. Іх агульная колькасць (разам з асобна знайдзенымі крыжавінамі і навершамі) сёння дасягае 24 знаходак.

Да **тыпу III** належыць вельмі цікавы меч XII—пачатку XIII ст. з разбуранага курганнага могільніка Засвір (Мядзельскі р-н Мінскай вобл.). Клінок у верхняй частцы мае пяцівугольнае сячэнне з адным лязам, а прыкладна за 44 см ад крыжавіны ператвараецца ў двухлязовую палатно з долам (мал. 19:1). Мячы **тыпу IV** мелі навершы "сачавіцападобнай" формы. Захаваны ў фрагментах меч гэтага тыпу паходзіць з ваколіц Навагрудка (мал. 19:2). Верагодна, меч тыпу IV трymае Святы Фёдар на адным з медальёнаў на гліняным кадзіле XII ст. з Турава (мал. 20). Мячы **тыпу V** адкрывалаюцца лінзападобнымі навершамі і доўгімі, звычайна прымымі крыжавінамі. У матэрыялах з тэрыторыі Беларусі гэты тып прадстаўлены адным мячом са зламаным на дзве часткі клінком з курганнага могільніка Гурковічы (мал. 19:3). **Тып VI** аб'ядноўвае мячы з дыскападобнымі навершамі і прымымі ці зрэдку выгнутымі крыжавінамі. Гэты тып быў самым папулярным на Русі. Да яго варта аднесці меч другой паловы XIII ст. са збору Нацыянальнага гісторычнага музея Рэспублікі Беларусь (мал. 19:4) і сярэдзіны XIII — сярэдзіны XIV ст. з Паўночнай Беларусі³⁴.

Як і ў эпоху вікінгаў, у сярэдзіне XI—XIII стст. мячоў імпартаваліся на беларускія землі з Заходняй Еўропы. Яны былі дастаткова аднастайныя — сякуча-колючыя, плаўна звужаныя да вастрыя. Аб заходненеўрапейскім паходжанні сведчаць лацінскія надпісы, што прасочваюцца як мінімум на двух клінках, — мячы тыпу II з Гродна і тыпу VI з Паўночнай Беларусі. Аснашчэнне прывязных клінкоў крыжавінамі і навершамі магло адбывацца на месцы.

Варта з'яўляць, што на працягу XII—XIII стст. мячы балтыйскіх тыпаў былі значна больш папулярнымі на беларускіх землях за мячы агульнаеўрапейскіх раманскіх тыпаў, і толькі прыкладна ў сярэдзіне XIII ст. апошняя пацяснілі сваіх "канкурэнтаў" у комплексе ўзбраення, прынамсі на паўднёвым усходзе Беларусі. А ў заселеных балтамі землях Беларускага Панямоння мячы тыпу Т1 курскі і тыпу II у сярэдзіне XI—XIII стст. пераважалі цалкам³⁵.

Значны ўплыў балцкіх ваенна-тэхнічных традыций на развіццё клінковай зброі на беларускіх зем-

Мал. 19. Раманскія мячы: 1 — меч тыпу III з кургана могільніка Засвір, 2 — меч тыпу IV з ваколіц Навагрудка, 3 — фрагмент мяча тыпу V з могільніка Гурковічы, 4 — меч тыпу VI са збору Нацыянальнага гістарычнага музея РБ.

Мал. 20. Медальён з выявай Святога Фёдара на гліняным кадзіле XII ст. (г. Тураў).

Мал. 21. Наканечнік похваў мяча (в. Сцяпуры, Капыльскі р-н).

лях у сярэдзіне XI—XIII стст. праявіўся і ў асартыменце **наканечнікаў похваў мячоў**. Абсалютная іх большасць належыць да тыпаў балцкага паходжання. Усе яны літыя з бронзы і адрозніваюцца пераважна арнаментаций. Найбольшую папулярнасць на беларускіх землях набылі наканечнікі так званай "куршска-ўсходнепрускай" групы тыпу "з крыжам і вусікамі" (мал. 21)³⁶, якія складаюць $\frac{3}{5}$ адагульнай колькасці заходак XI—XIII стст. Папулярнасць гэтых наканечнікаў на беларускіх землях выклікала арганізацыю іх мясцовай вытворчасці, якая засведчана заходкай незавершанага апрацоўкай экзэмпляра сярэдзіны XIII ст. з вакольнага горада Гомеля. У матэрыялах з тэрыторыі Беларусі прадстаўлена таксама група так званых "U"-падобных наканечнікаў XII—XIII стст. — 4 заходкі з Полацка, Орши і Капыля (мал. 22). "U"-падобныя акоўкі, часцей за ўсё зробленыя з жалеза, распаўсяюдзіліся па ўсёй Еўропе ў рамансскую эпоху³⁷.

Прыкладна ў сярэдзіне XII ст. на тэрыторыі Беларусі распаўсяюджаюцца **шаблі**. На жаль, пакуль што не знайдзена ніводнага цэлага ці часткова захаванага шабельнага кінкса старажытнарускага часу. У нашым распараджэнні ёсць толькі 14 канструктыўных элементаў шабель (абоймы ад шабельных кінкоў, крыжавіны і наверша (мал. 23)). Гэтыя заходкі сканцэнтраваны ў Падняпроўі, хоць часам сустракаюцца і ў Цэнтральнай Беларусі, і ў Панямонні³⁸. Матэрыялы з гомельскай зброевай майстэрні сярэдзіны XIII ст. сведчаць аб мясцовай вытворчасці дэталей рукаяцей шабель, якія маніраваліся да прывязных кінкоў³⁹.

Асартымент абуховай зброі ў другой палове XI—XIII ст. моцна змяніўся ў параўнанні з папярэднім

эпохай. Колькасць тыпаў **сякер** рэзка змяншаецца. Як і раней, у комплексе ўзбраення цалкам пераважаюць поліфункцыянальныя бародападобныя сякеры, прычым іх перавага становіцца яшчэ больш значнай з прычыны знікнення баявых вузкалязовых сякеры і практычна ўсіх форм чаканоў. У XIII ст. набор вядомых на тэрыторыі Беларусі тыпаў сякер стаў яшчэ больш абмежаваным і складаўся фактычна толькі з масіўных рабочых форм, якія, напэўна, у якасці зброі шырока не ўжываліся⁴⁰.

З іншага боку, у XII—XIII стст. широка распаўсяюджаюцца булавы і кісцыні. Прычым **булавы** былі папулярнай зброяй не толькі ў дружынным асяродку, але і сярод простых апалчэнцаў, якія карысталіся навершамі ў выглядзе куба са зрезанымі вугламі (мал. 24:1), у выніку чаго ўтвараліся чатыры піраміdalныя выступы (тып II, паводле А.Кірпічніка)⁴¹.

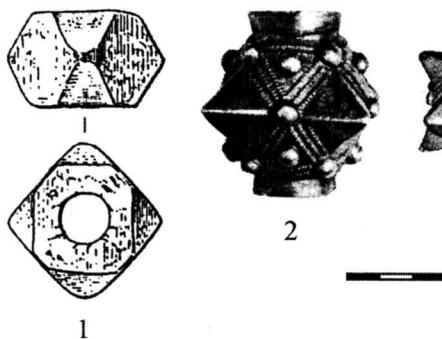
Дружыннікі выкарыстоўвалі навершы іншых тыпаў. Да элітнай дружыннай зброй, відавочна, належаць булавы **тыпу III** — літыя біметалічныя навершы з бронзовым корпусам, які запаўняўся свінцом (мал. 24:2). Корпус меў чатыры піраміdalныя шыпы, прастора паміж якімі была запаўнена двуматрима радамі папяроначна-рыфлённых валікаў. Перакрыжаванні паміж валікамі і вольная прастора паміж

Мал. 22. "U"-падобны наканечнік похваў мяча (г. Полацк).

—

Мал. 23. Крыжавіна шаблі са збору Гродзенскага дзяржаўнага гістарычна-археалагічнага музея (1), абойма шабельнага кінкса з гарадзішча Вішчын (2).

Мал. 24.
Навершы булаў:
1 – з курганнага
могільніка Ашмянец
(Смаргонскі р-н)
(тып II),
2 – са Слуцка
(тып III),
3 – з ваколіц
Віцебска (тып IV),
4 – з Лукомля
(падтып VБ).

Мал. 25. Кісцяні: 1 – з Палацка
(тып I), 2 – са Слуцка (тып II).

шыпамі аздабляліся гарошкападобнымі выступамі. На тэрыторыі Беларусі знайдзены 4 падобныя навершы XII—XIII стст. Булавы **тыпу IV** адразніваюцца ад папярэдняга тыпу тым, што ў дадатак да чатырох вялікіх чатырохгранных шыпоў на паверхні корпуса наверша ёсьць восем меншых трохгранных піраміdalных выступаў (мал. 24:3). З'яўленне дадатковых шыпоў дазваляла павялічыць плошчу паражэння ад нанесенага такой булавой удараў⁴². На тэрыторыі Беларусі знайдзены 2 навершы гэтага тыпу, якія датуюцца XII—XIII стст.⁴³.

Навершы булаў тыпаў III і IV вырабляліся на поўдні Русі, у прыватнасці, у Кіеве, адкуль яны распашоджваліся па ўсёй тэрыторыі Старожытнай Русі і ў сумежныя (Венгрию, Балгарью, Польшчу, Паўднёва-Усходнюю Прыбалтыку, Волжскую Булгарью) і нават дастаткова аддаленяя рэгіёны (Швецыю і нават у Сярэднє Прыкам'е). Лічыцца, што мангольскае нашэсце прывяло да спынення іх вытворчасці⁴⁴.

Цікава, што бронзвавы корпус булавы з ваколіц Віцебска не меў свінцавага запаўнення (мал. 24:3). Магчыма, навершы выкарыстоўвалася ў баявых мэтах без запаўнення, але не выключана, што ў паўднёварускіх майстэрнях магла ажыццяўляцца толькі складаная па тэхналогіі адліўка бронзвавых карпусоў, якія потым імпартаваліся незапоўненымі, а заліўка свінцу ў такія "пайфабрыкаты" ажыццяўлялася на месцы.

Да **тыпу V** належаць 5 навершоў шарападобнай формы, якія, зыходзячы з афармлення паверхні, могуць быць падзелены на два падтыпы: **падтып VA** — з гладкай паверхніяй і **падтып VБ** — з паверхніяй, пакрытай вертыкальнымі рэбрамі (мал. 24:4). Абодва падтыпы датуюцца XII—XIII стст.⁴⁵.

З другой паловы — канца XI ст. на Беларусі фіксуецца выкарыстанне **кісцянёў**, хоць іх прыкметнае распашоджванне прыпадае на XII—XIII стст. **Кісцені** — гэта своеасаблівы від абуховай зброі, які складаецца з металічнай ці касцяной гіркі і дзяржання. Дзяржанне кісцянія прадстаўляла з сябе кароткае драўлянае дрэўка. Гірка прымацоўвалася да яго пры дапамозе скрунога рэменя ці, магчыма, ланцуза (апошняе было характэрна для Позняга сярэдневякоўя). Часам дрэўка магло адсутнічаць. У такім выпадку скруны рэмень браўся ў кісць, адкуль і паходзіць сама назва гэтага віду зброі. Кісцені быў зброяй, у першую чаргу прызначанай для бараць-

бы з неабароненым даспехам праціўнікам і для наянення аглушаючых ударуў. У старожытнарускім комплексе узбраення кісцяні трапілі са стэпau Паўднёва-Усходняй Еўропы, дзе гэты від зброі атрымалі першапачатковое распашоджванне ў канцы I тыс. н.э.

Тыпологія старожытнарускіх кісцянёў была распрацавана А.Кірпічнікам, які вылучыў 6 тыпаў баявых гірак. На тэрыторыі Беларусі на сённяшні дзень знайдзена каля 20 кісцянёў старожытнарускага часу. Мяркуючы па харектары знаходак з тэрыторыі Беларусі, у большасці сваёй кісцяні былі элітарнай зброяй дружыннікаў, якая выкарыстоўвалася ў конным баі.

Да **тыпу I** належаць рагавыя кісцяні якія падобнай формы са скразным прадольным каналам, праз які прапускаўся жалезны ці бронзвавы стрыжань з адтулінай, да якога прывязваўся рэмень⁴⁶. Часта металічны стрыжань мог адсутнічаць. У такім выпадку рэмень прапускаўся праз сам прадольны канал. Тып I быў запазычаны са стэпу ўжо ў X ст. і з'яўляўся самым старожытным на Русі. На тэрыторыі Беларусі знайдзена 7 гірак тыпу I, якія датуюцца часам ад другой паловы XI да XIII ст. Варта адзначыць, што толькі адзін з 7 кісцянёў захаваўся амаль цалкам (мал. 25:1). Астатнія экзэмпляры прадстаўлены кавалкамі рагавых гірак або металічнымі стрыжнямі⁴⁷.

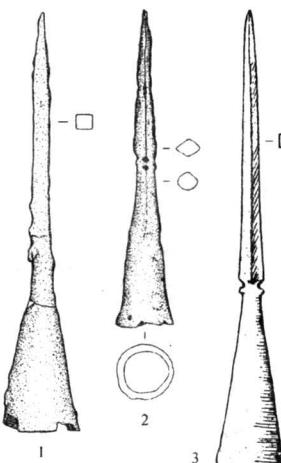
Да **тыпу II** належаць гладкія альбо гранёныя металічныя гіркі шарападобнай і грушападобнай форм. У матэрыялах з тэрыторыі Беларусі гэты тып прадстаўлены чатырмі экзэмплярамі XII—XIV стст. Да яго належаць як бронзвавыя гіркі са Слуцка (мал. 25:2) і Друцка, так і простыя па тэхналогіі вытворчасці свінцавая гірка з Палацка і касцяная з Гродна. **Падтып IIa** (прадстаўлены 3 экзэмплярамі) вылучаецца тым, што паверхня гірак была пакрытая гарошкападобнымі выступамі. Большаясць падобных знаходак паходзіць з Паўднёвой і Паўднёва-Захадняй Русі, дзе і вырабляліся бронзвавыя і біметалічныя гіркі.

У **тып III** аўядноўваюцца біметалічныя кісцяні прыплоснута грушападобнай формы, паверхня якіх пакрывалася арнаментам, выкананым у тэхніцы чэрні. Падобныя складаныя ў вытворчасці высокамастацкія гіркі вырабляліся, напэўна, у Кіеве. Разам з тым на Русі былі вядомы і простыя прыплоснутыя грушападобныя кісцяні, якія, верагодна, варта таксама адносіць да тыпу III. На тэрыторыі Беларусі знайдзены дзве такія гіркі — з рога і свінцова-алавяністага сплаву⁴⁸.

Мал. 26.
Кісцень
(г. Гродна).

Мал. 27.
Наканечнікі пік:
1 – з Ваўкаўыска,
2 – з гарадзішча
Вішчын
(Рагачоўскі р-н),
3 – з Лукомля.

Мал. 28. Каменны
барэльеф
з выявай луничніка
са складанасастаўным
лукам (г. Тураў).

Мал. 29. Шахматная
фігурка-ферзь
(г. Брэст).

Да **тыпу VI** адносяцца нешматлікія на Русі кісцяні біканічнай формы з прамавугольным вушкам. Адзін з іх паходзіць са слaeю XII—XIII стст. на Старым замку ў Гродне (мал. 26)⁴⁹.

Дрэўкаявая зброя другой паловы XI—XIII ст., як і ў папярэдні перыяд, была прадстаўлена коп'ямі і дроцікамі. Пры гэтым тыпалагічны асартымент коп'яў значна змяніўся. Для ўзбраення дружыннікаў былі характэрны некалькі тыпаў **коп'яў**. Найбольшае распаўсюджванне мелі наканечнікі тыпу III — з пяром падоўжанай трохвугольнай формы.

Прыблізна ў сярэдзіне XII ст. на беларускіх землях пачынаецца актыўнае выкарыстанне **пік** (мал. 27) — коп'яў, наканечнікі якіх мелі пяро ў выглядзе вузкага стрыжня чатырохграннага ці рамбічнага сячэння і ўтулку канічнай формы (**тып V**, паводле А. Кірпічніка). **Піка** была зброяй, прызначанай для коннага бою. Удар пікай быў найбольш эфектыўным у tym выпадку, калі дрэўка было заціснута пад мышкой і такім чынам зафіксавана ў нерухомым стане ў момант нанясення ўдару, што дазваляла павысіць яго трапнасць і моц. Аднак у старажытнарускі час пікай маглі наносіць не толькі магутныя таранныя, але і разнастайныя колючыя ўдары, здольныя прабіць аднона гнуткія колкавыя альбо пласцінкавыя даспехі⁵⁰.

Акрамя таго, да дружыннай зброі могуць быць аднесены і масіўныя наканечнікі з пяром лаўралісной формы, якія прынята вызначаць тэрмінам "рагачіна" (**тып IV**)⁵¹. Падобная зброя магла выкарыстоўвацца аднолькава як у баі, так і на паляванні.

Шматлікія знаходкі наканечнікаў **дроцікаў** другой паловы XI—XIII стст. сведчаць аб актыўным выкарыстанні гэтага віду зброі на беларускіх землях, асабліва ў параўнанні з іншымі старажытнарускімі рэгіёнамі⁵². Звычайна дроцікі разглядаюцца не як элітарная, а як поліфункцыянальная зброя, прыдатная як у баі, так і на паляванні. Аднак пісьмовыя крыніцы сведчаць, што яны маглі выкарыстоўвацца не толькі пешымі ваярамі, але і вершнікамі⁵³. А выява суліцы, змешчаная на пячатцы ноўгарад-северскага князя Дзмітрыя Карыбута 1386 г., сведчыць аб магчымасці яе выкарыстання нават рыцарскай кавалерыяй Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XIV ст.⁵⁴.

Зброя далёкага бою другой паловы XI—XIII стст., як і ў ранейшы час, прадстаўлена **лукам са стрэламі**. Можна меркаваць, што ў гэты час ва ўжытку былі як прости, так і складанасастаўныя лукі. Практычна цалкам захаваны прости лук, знайдзены на Верхнім замку ў Полацку ў слаях XI—XII стст. Але асноўным відам зброі далёкага бою былі складанасастаўныя лукі (мал. 28), рагавыя накладкі якіх знайдзены ў Ваўкаўыску, Лукомлі, Тураве, на гарадзішчы Горы (Горацкі р-н Магілёўскай вобл.)⁵⁵.

Асноўнае сведчанне выкарыстання лука — гэта наканечнікі стрэл. Яны з'яўляюцца самай шматлікай катэгорыяй знаходак сярэдневяковага ўзбраення. Фундаментальнае даследаванне старажытнарускіх стрэл было зроблена А.Ф.Мядзведзевым, які вылучыў больш за 200 розных тыпаў і відаў наканечнікаў VIII—XIV стст.⁵⁶. Спецыяльнага даследавання, прысвечанага знаходкам наканечнікаў стрэл старажытнарускага часу з тэрыторыі Беларусі, пакуль не існуе.

Акрамя лука і стрэл сярэдневяковаму луничніку быў неабходны цэлы шэраг элементаў рыштунку, якія засцерагалі яго ад пашкоджання падчас стральбы і павялічвалі зручнасць выкарыстання лука. Асноўнымі элементамі рыштунку луничніка былі калчан для нашэння і захавання стрэл і наручча для нашэння лука, захавання яго ад механічных пашкоджанняў, вільгаці і іншых шкодных уздзеянняў⁵⁷.

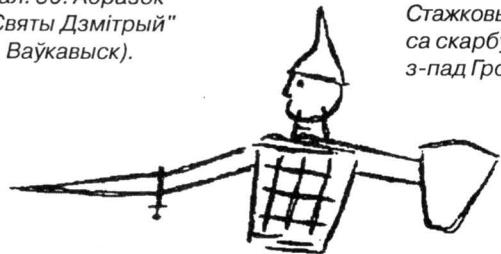
На мяжы XII—XIII стст. дружыннікі Полацкага княства, якія вымушаны былі супрацьстаяць крыжакам у Ніжнім Падзвінні, сутыкнуліся з выкарыстаннем супраць іх **арбалетаў** — ручной кідалай зброі далёкага бою, якая фактычна прадстаўляла сабой манізваны лук. Ён вызначаўся трапнасцю стрэлу і вялікай прабіўной сілай стралы, якую называюць балтом. Пры гэтым арбалет у некалькі разоў саступаў луку па сваёй хуткастрэльнасці. Арбалет складаўся з лукавішча, прымацаванага да ложа, прыстасавання для ўтримання цеціў і ўнацягнутым стане і спускавога механізму. Першыя згадкі аб выкарыстанні арбалетаў на ўласна беларускіх землях адносяцца да сярэдзіны XIII ст. і таксама звязаны з крыжацкім нападамі⁵⁸. Пры гэтым можна меркаваць, што да канца XIII ст. арбалеты не набылі прыкметнага распаўсюджвання на тэрыторыі Беларусі.

Мал. 30. Абрэзок
"Святы Дэмітрый"
(г. Ваўкавыск).

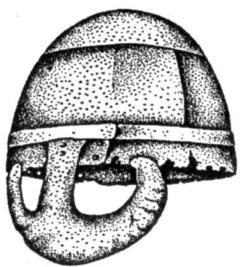
Мал. 32.
Стажковы шлем
са скарбу зброі
з-пад Гродна.

Мал. 31. Графіці на костцы з гарадзішча Маскавічы
(Браслаўскі р-н).

Мал. 33. Шлем з гарадзішча Свіслач
(рэканструкцыя і паймаска).

Мал. 34. Шлем
(г. Слонім).

Засцерагальнае ўзбраенне другой паловы XI—XIII ст. вызначаецца значна большай разнастайнасцю ў парапінанні з папярэднім перыядам. Як і раней, найбольш распаўсядженым яго відам заставаліся **шчыты**. Яны адрозніваліся разнастайнасцю форм. Ва ўжытку былі круглыя (часам выпуклыя ці варонкападобныя) шчыты адносна невялікага памеру (мал. 29). Выкарыстоўваліся таксама і міндалепадобныя шчыты, якія ў XII—XIII стст. часта былі прафіляванымі — выгнутымі ўздоўж прадольнай восі (мал. 30). На мяжы XII—XIII стст. абазначылася тэндэнцыя да спрамлення верхняга краю міндалепадобнага шчыта, што ў XIII ст. прывяло да фарміравання трохвугольнага шчыта⁵⁹. Можна меркаваць, што з канца XII ст. на беларускіх землях маглі выкарыстоўвацца раннія мадыфікацыі павезы, якія ўзніклі ў выніку трансфармацыі міндалепадобнага шчыта (мал. 31).

Шлемы XII—XIII стст. (на дадзены момант вядомы 2 цэлья і 2 фрагменты) прадстаўлены шэрагам тыпau.

Найбольш папулярнымі былі **адкрытыя стажковыя шлемы**, якія вядомы як па графіці XII—XIII стст. з гарадзішча Маскавічы (Браслаўскі р-н Віцебскай вобл.), так і дзяякоучы знаходцы баявога нагалоўя XIII ст. у складзе скарбу зброі з-пад Гродна (мал. 32)⁶⁰. На абрэзку з Ваўкавыска паказаны стажковы шлем з нахіленым наперад верхам звона (мал. 30). Нагалоўе не мае наносніка, шыя і плечы ваяра прыкрыты барміцай.

Выкарыстанне **сфераканічных шлемаў** на тэрыторыі Беларусі засведчана знаходкай верхняй часткі звона са шпілем з Капыля, якая датуецца XII—XIII стст.⁶¹.

На гарадзішчы Свіслач (Асіповіцкі р-н Магілёўскай вобл.) былі знайдзены надзвычай моцна кара зіраваныя фрагменты шлема з паймаскай са слядамі знаходжання ў агні (мал. 33). Шлем належыць да тыпу IV, паводле А.Кірпічніка — так званай "купа-

лападобнай" ці "кругабокай" формы. Упрыгожаныя каштоўнымі металамі, шлемы гэтага тыпу належалі да засцерагальнага ўзбраення княжацка-баярскай эліты старажытнарускага войска⁶². Хоць слядоў пакрыцця каштоўнымі металамі на паверхні фрагментаў шлема са Свіслачы не выяўлена, ён, напэўна, таксама належаў баярыну ці князю — уладальніку замка, які загінуў падчас мангольскага нападу⁶³.

Якападобны шлем з паймаскай (мал. 34) другой паловы XII — сярэдзіны XIII ст. знайдзены ў Слоніме. Ён спалучае ў сабе балцкі і єўрапейскія ваенна-тэхнічныя традыцыі⁶⁴.

Найбольш распаўсядженым сродкам аховы корпуса дружынікаў на працягу XI—XIII стст. быў кальчуга. Разам з тым, побач з кальчугамі ў XI ст. пачалі выкарыстоўвацца **пласцінкавыя даспехі**, якія складаліся з адносна невялікіх па памеры пласцінак, змацаваных паміж сабой альбо з асновай з тканіны ці скury пры дапамозе рамянёў ці заклёнкаў. На Русі, прынамсі, напрыканцы XIII ст., пласцінкавы даспех называўся "броні дощатые"⁶⁵. Пласцінкавыя даспехі адрозніваліся паміж сабой па пакроі, а таксама па форме пласцінак, з якіх яны набіраліся, і па сістэме злучэння гэтых пласцінак паміж сабой. Аб пакроі даспехаў старажытнарускага часу на тэрыторыі Беларусі звестак практична няма. Паводле сістэмы злучэння пласцінак паміж сабой вылучаюцца два асноўныя тыпы даспехаў — лускавы і ламелярны. Пласцінкі лускавага даспеха нашываліся ці наклёнаваліся на аснову з тканіны ці скury, накладваліся і часткова перакрывалі адна адну. Пры гэтым дэталі набору маглі злучацца і часцей за ўсё злучаліся не толькі з асновай, але і паміж сабой. У сваю чаргу ў ламелярным даспеху пласцінкі злучаліся непасрэдна паміж сабой, таму наяўнасць ці адсутнасць асновы ніякім чынам не ўпłyvala на сістэму мазавання пласцінак.

Асноўная маса пласцінак XI—XIII стст. з тэрыторыі Беларусі адносіцца да ламелярнага даспеха. Існаванне лускавых даспехаў на гэтай тэрыторыі фіксуецца з апошняй чвэрці XI ст., але па XIII ст. уключна яны не набылі такога шырокага распаўсюджвання, як даспехі ламелярнага тыпу⁶⁶.

Вытворчасць пласцінавых даспехаў на тэрыторыі Беларусі засведчана матэрыяламі сярэдзіны XIII ст. з гомельскай зброевай майстэрні⁶⁷. Акрамя таго, сведчанні вырабу пласцінавых даспехаў у старожытнарускі час зафіксаваны таксама ў Полацку (на гарадзішчы (XII—XIII стст.) і на Верхнім замку (60-я гг. XIII ст.)⁶⁸.

У гомельскай зброевай майстэрні таксама былі знайдзены фрагменты трубакавых наручаў, якія складаліся з дзвюх выгнутых пласцін, даўжэйшая з якіх закрывала знешні бок перадплечча, а больш кароткая — унутраны бок. Дадзены тып засцерагальнага ўзбраення, верагодна, мае мангольскае паходжанне, таксама як і частка пласцінак ламелярнага тыпу, знайдзеных у майстэрні.

Прыблізна з сярэдзіны XI ст. можна меркаваць аб з'яўленні на Русі прафесійнай цяжкай кавалерыі, якая складалася з княжацкіх дружыннікаў. Найбольш значным даследаваннем, прысвечаным вывучэнню рыштунку вершніка і верхавога каня старожытнарускага часу, застаецца фундаментальная манаграфія А.Кірпічніка. У ёй даследчык прапанаваў расправаваныя ім тыпалагічныя схемы і храналогію ўсіх асноўных элементаў конскага рыштунку і ёкіпіроўкі вершніка.

Неабходным элементам рыштунку верхавога каня другой паловы XI—XIII ст. былі **цуглі**. Выкарыстоўваліся цуглі з прымірі ці дугападобнымі вертыкальнымі псаліямі, але найбольшай папулярнасцю карысталіся колкавыя цуглі з двухчленным (часам суцэльнным) ці трохчленным грызлам.

Зручнасць і трываласць пасадкі вершніка забяспечвала **сядло**. Выкарыстоўваліся два тыпы сёдлаў: першы меў высокую пярэднюю луку і пакатае сядzenie, другі — высокія лукі і глыбокае сядzenie, што дазваляла прадухіліць выбіванне вершніка з сядла падчас таранных удароў кап'ём (сталі распаўсюджвацца з XII ст.). Выкарыстанне сёдлаў фіксуецца па знаходках касцяных накладак і страмёнаў⁶⁹.

Для кіравання канём выкарыстоўваліся **бізуны** альбо **шпоры**. Шпоры шырока распаўсюджваюцца на Русі ў XI ст. па меры фарміравання цяжкай дружыннай кавалерыі. Найбольш раннія са знайдзеных на тэрыторыі Беларусі шпор (тып I, паводле А.Кірпічніка) выяўлены ў Навагрудку і Ваўкавыску⁷⁰ і могуць быць датаваны XI ст. Дужка і шып такіх шпор былі размешчаны ў адной гарызантальнай плоскасці. У XII—XIII стст. дужкі шпор становяцца выгнутымі, а іх шыпы — скіраванымі данізу. У XIII ст. з'яўляюцца шпоры з калесікамі. Шпоры старожытнарускага часу маглі арнаментавацца і ўпрыгожвацца каляровымі і каштоўнымі металамі⁷¹.

Такім чынам, можна меркаваць, што на працягу X—XIII стст. элітнае ўзбраенне на тэрыторыі Бела-

русы развівалася ў агульным для ўсходнебургейскага рэгіёна рэчышчы. Па меры фарміравання дружыннай арганізацыі ўзбраенне дружыннікаў удасканальвалася, пашираўся яго асартымент.

⁶⁶ Седін А.А. Предметы вооружения из городища Никодимово // Acta Archaeologica Albaruthenica. Vol. VII. Mn., 2011. С. 73, рис. 6.

⁶⁷ Гавритухин И.О. Хронология пражской культуры // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. Этногенез и этнокультурные контакты славян. М., 1997. С. 47.

⁶⁸ Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов: типохронологическое изучение оружия эпохи викингов. СПб., 2005.

⁶⁹ Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі. Mn., 2009. С. 13—19.

⁷⁰ Рабцэвіч В.Н., Плавінскі М.А., Іоў А.В. Брылёўскі скарб. Mn., 2011. С. 19—20.

⁷¹ Ніколаев Н.В. Меч X в. из Гродно // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвящ. 1500-летию Киева. Mn., 1983. С. 81—82.

⁷² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX—XIII вв. М.—Л., 1966. С. 38—39; Стальсберг А. Кто такой Ульфберт? // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. Т. 2. М., 2010. С. 379—396.

⁷³ Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі. С. 18.

⁷⁴ Там жа. С. 37—38.

⁷⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. / М.—Л., 1966. С. 33—44.

⁷⁶ Там жа. С. 33—35.

⁷⁷ Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. Mn., 1989. С. 98, рис. 54:1.

⁷⁸ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 35, № 48—50.

⁷⁹ Ласкаўый Г.В. К истории оружия Белорусского Подвіння в VI—XIII вв. Статья первая // Пороцкий летописец. 1993, № 1. Рис. 3.

⁸⁰ Kotowicz P.N. Przemiany w uzbrojeniu plemennym i wcześniejszym państwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnich księstw ruskich — wybrane przykłady // Віснік Національнога університету "Львівська політехніка". Держава та армія. 2006. № 571. S. 24, рис. 4; Ruttke A. Waffen und Ritterausrustung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // Slovenska archeologia. 1976. Vol. XXIV—2. Abb. 42.

⁸¹ Plavinsky M. Axes with the Narrow Blade and Profiled But from the territory of Belarus // Cum Arma et Aeva. Uzbrojenie individualne na przestrzeni dziejów. Toruń, 2011. P. 91—106.

⁸² Штыхай Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Mn., 1992. С. 156, мал. 50.

⁸³ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 36.

⁸⁴ Там жа. С. 48.

⁸⁵ Плавинский Н.А. Булавы конца X—XIII вв. на территории Беларуси // Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар им. академика В.В. Седова: материалы 54 заседания. Псков, 2009. С. 364, 370.

⁸⁶ Плавінскі М.А. Ланцэтападобныя наканечнікі коп'яў на тэрыторыі Беларусі: храналогія і тапографія знаходак // Материалы по археологии Беларуси. Mn., 2007. Вып. 14. С. 157—158, 161.

⁸⁷ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 12—13.

²³ Дернович С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси. Мн., 2006. С. 22—25; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). Мн., 1978. С. 131.

²⁴ Антейн А.К. Наконечники копий с посеребренными втулками в древней Прибалтике и исследование дамаскирования их первьев // *Acta Universitatis Wratislaviensis. № 56. Studia Archeologiczne. II.* 1967. С. 289—305; Solberg B. Weapon Export from the Continent to the Nordic Countries in the Carolingian Period // *Studien zur Sachsenforschung.* 1991. № 7. Р. 241—259.

²⁵ Каинов С.Ю., Михайлов К.А. Находки деталей сложносоставного лука на территории Древней Руси и их культурная атрибуция // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. Т. 1. М., 2010. С. 321—341.

²⁶ Плавінскі М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 16. Мн., 2001. С. 141.

²⁷ Лысенко П.Ф. Берестье. Мн., 1985. С. 225, рис. 259.

²⁸ Плавінскі М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 144.

²⁹ Михайлов К.А. К вопросу о формировании всаднической субкультуры на Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып. 8. Новгород, 1994. С. 93—103.

³⁰ Oakeshott R.E. *Records of the Medieval Sword.* Woodbridge, 1991; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. С. 49—57; Kazakevičius, V. IX—XIII amžių baltų kalavijai. Vilnius, 1996.

³¹ Kazakevičius V. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period // *Archaeologia Baltica. 2. The Balts and their Neighbors in the Viking Age.* Vilnius, 1997. Р. 117—132; Tomsons A. Kuršu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments 11.—13. gs // *Pētījumi kuršu senatnē: Rakstu krājums.* Rīga, 2008. 85—102 lpp.

³² Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі. С. 19—21.

³³ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. С. 53—54.

³⁴ Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі. С. 21—26.

³⁵ Там жа. С. 23—24, 30.

³⁶ Paulsen P. *Schwertorbönder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas.* Stuttgart, 1953. S. 107.

³⁷ Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі. С. 35—46.

³⁸ Там жа. С. 47—52.

³⁹ Макушников О., Лупиненко Ю. Новые данные о характеристики и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII — начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле) // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 19. Мн., 2004. С. 49, 51—52.

⁴⁰ Плавінскі М.А. Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. Аўтарэферат дыс. ... канд. гіст. навук. Мн., 2010. С. 9.

⁴¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 48.

⁴² Там жа. С. 51—54.

⁴³ Плавінскій Н.А. Булавы конца X—XIII вв. на территории Беларуси // Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар им. академика В.В. Седова: материалы 54 заседания. Псков, 2009. С. 372—376.

⁴⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 54.

⁴⁵ Плавінскій Н.А. Булавы конца X—XIII вв. на территории Беларуси. С. 376—377.

⁴⁶ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 59.

⁴⁷ Плавінскі М.А. Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 10.

⁴⁸ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 59—63; Плавінскі М.А. Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 10.

⁴⁹ Археалагічна спадчына Падляшша і Гродзеншчыны. Беласток, 2006. С. 87.

⁵⁰ Плавінскій Н.А. Пики XI—XVI вв. с территории Беларуси // Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар им. акад. В.В. Седова: материалы LIII заседания (10—13 апр. 2007 г.). Псков, 2008. С. 370.

⁵¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 15.

⁵² Плавінскі М.А. Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 12—13.

⁵³ Латвійскі Генрых. Хроніка Лівоніи / Введение, перевод и комментарии С.А. Анненского. 2-е изд. М.—Л., 1938. С. 106.

⁵⁴ Бахан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV — канца XVI ст. Мн., 2002. Мал. 1:1.

⁵⁵ Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Мн., 2011. С. 27.

⁵⁶ Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. М., 1966. С. 49—89.

⁵⁷ Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. Т. 2. С. 270.

⁵⁸ Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. Т. 1. Мн., 2009. С. 40—41.

⁵⁹ Плавінскі М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 139—144.

⁶⁰ Краўцэвіч А. Комплекс зброі і рыштунку XIII ст. з-пад Гродна // З глыбія вякоў. Наш край: Гісторыка-культуралагічны зборнік. Мн., 1992. С. 45.

⁶¹ Плавінскі М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 138.

⁶² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. Л., 1971. С. 29—31.

⁶³ Кошман В., Плавінскі М. Прадметы ўзбраення з гарадзішча Свіслач (па матэрывалях раскопак 2000, 2005—2007 гадоў): да пытання аб мангольскіх нападах на тэрыторыю Беларусі ў сярэдзіне XIII ст. // *Acta Archaeologica Albaruthenica. Vol. IV.* Мн., 2008. С. 86—88, 89—91, 93.

⁶⁴ Плавінскі М. Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне) // Гістарычны альманах. Т. 8. Гродна, 2003. С. 137—144.

⁶⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. С. 15.

⁶⁶ Плавінскі М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. С. 145—148.

⁶⁷ Макушников О., Лупиненко Ю. Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 2003. № 18. С. 213—225.

⁶⁸ Дук Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным палацкім гарадзішчы ў 2007 г. // Матэрываля па археалогіі Беларусі. Вып. 21. Мн., 2011. С. 47—48, мал. 17—19; Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.). Мн., 1975. С. 57.

⁶⁹ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. Л., 1973.

⁷⁰ Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. Т. 2. С. 430.

⁷¹ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. С. 56—70.

Элітнае ўзбраенне X—XIII стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі

(да матэрыялу Мікалая Плавінскага)

Стажковы шлем са скарбу зброі з-пад Гродна.

Абрэзок
“Святы Дзмітрый”
з Ваўкавыска.

Сякера
з курганныка
могільніка Засвір
Мядзельскага раёна.

Навершча булавы з Заслаўя.

Наканечнік похваў мяча
з выявай
драпежнай птушкі.

Рукаяць мяча
з Віцебска.

Наканечнік похваў мяча
з вёскі Сцяпуры
Капыльскага раёна.

Шахматная
фігура-ферзь
з Брэста.